

УДК 347.132.142:347.191.11

В. Ю. Пашутіна,

аспірант,

Навчально-науковий інститут
права та масових комунікацій

Харківського національного університету
внутрішніх справ

ЗЛОВЖИВАННЯ КОРПОРАТИВНИМИ ПРАВАМИ ПРИ ВИКЛЮЧЕННІ УЧАСНИКА З ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань зловживання корпоративними правами при виключенні учасника з товариства з обмеженою відповідальністю. Зроблено висновок, що зловживання учасником товариства з обмеженою відповідальністю своїми корпоративними правами, що перешкоджає досягненню цілей товариства, може розглядатися як підстава для його виключення з товариства. Встановлено, що право на виключення учасника з товариства з обмеженою відповідальністю може виступати об'єктом зловживання. З метою недопущення зловживання правом на виключення учасника з товариства з обмеженою відповідальністю запропоновано запровадити судовий порядок виключення учасника і встановити вичерпний, нормативно закріплений перелік підстав для виключення учасника з товариства з обмеженою відповідальністю.

Ключові слова: товариство з обмеженою відповідальністю, корпоративні права, зловживання правом, виключення учасника.

Вітчизняний корпоративний сектор характеризується зростанням кількості корпоративних конфліктів у компаніях малого та середнього бізнесу, які існують переважно у формі товариства з обмеженою відповідальністю (далі за текстом — ТОВ). Особливо поширеним інструментом корпоративних конфліктів, що виникають у рамках діяльності ТОВ, є виключення учасника з товариства. Широке практичне застосування учасниками корпоративних відносин ст. 64 Закону України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. №1576-ХІІ про виключення учасника стимулює дослідження вказаної норми з точки зору принципу неприпустимості зловживання правом. Право на виключення учасника з ТОВ можна розглядати як спеціальну санкцію за зловживання учасником своїми корпоративними правами. З іншого боку, несумлінні учасники теж можуть зловживати правом на виключення небажаного учасника як і будь-яким іншим суб'єктивним корпоративним правом.

Питання, пов'язані з виключенням учасника з ТОВ, привертають увагу широкого кола науковців. Глибокі дослідження проблеми виключення учасника з ТОВ проведені українськими вченими С. Бурлаковим [1], В. М. Кравчуком [2, с. 256–294], С. В. Томчишеним [3], російськими вченими Л. В. Кузнецовою [4], І. С. Шиткіною [5, с. 99–100] та іншими. Однак проблему ви-

ключення учасника з ТОВ розглядали під кутом принципу неприпустимості зловживання правом лише фрагментарно окремі дослідники (Д. В. Гюлобобов [6, с. 20], Х. Г. Колінчук [7, с. 119], А. А. Кузнецов [8, с. 35], С. Д. Радченко [9, с. 172–176]). До теперішнього часу зловживання корпоративними правами при виключенні учасника з ТОВ досліджено недостатньо, що зумовлює актуальність подальших наукових розробок.

Метою цієї статті є визначення проблемних питань зловживання корпоративними правами при виключенні учасника з ТОВ, обґрунтування можливості виключення учасника з ТОВ у випадку зловживання правом і надання рекомендацій щодо вдосконалення законодавства в цій сфері.

Принцип неприпустимості зловживання правом закріплений в ч. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. № 435-IV (далі за текстом — ЦК України), згідно якої не допускаються дії осіб, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Законодавство не містить легальної дефініції поняття «зловживання правом», внаслідок чого в наукових колах висунуто багато теорій зловживання цивільним правом. Найбільш впливова теорія про межі здійснення цивільних прав розроблена В. П. Грибановим, відповідно до якої зловживання правом розглядається як особливий тип

© В. Ю. Пашутіна, 2012

цивільного правопорушення, що вчиняється уповноваженою особою при здійсненні нею належного їй права, пов'язаний з використанням недозволених конкретних форм у рамках дозволеного їй законом загального типу поведінки [10, с. 63]. Зазначена теорія має наступні головні ознаки: зловживати правом може лише особа, якій це право належить; зловживання правом можливе лише при здійсненні права; право використовується «на зло».

Застосування принципу неприпустимості зловживання правом у корпоративних відносинах характеризується ще більшою невизначеністю. Відповідно до позиції В. В. Луця під зловживанням суб'єктивним корпоративним правом розуміється правопорушення (шикана), яке виявляється у поведінці учасника корпоративних відносин при здійсненні ним свого корпоративного права і зводиться до завдання шкоди іншим суб'єктам (суб'єкту) корпоративних правовідносин [11, с. 129]. О. М. Вінник визначає зловживання корпоративними правами як їх використання, що здійснюється з метою порушення прав та/або заподіяння шкоди іншим учасникам корпоративних відносин (господарській організації, щодо якої вони виникають, її учасникам, кредиторам), економічній конкуренції тощо [12, с. 122]. На думку Х. Г. Колінчук, зловживання правом учасника товариства є порушення загальних принципів здійснення цивільних прав, за якими особа повинна здійснювати свої права з урахуванням прав і законних інтересів інших учасників і самого товариства, не допускаючи умисного завдання шкоди [7, с. 119]. Видається, що зловживання корпоративними правами слід розглядати як особливий вид правової поведінки, критеріями для кваліфікації якої є наявність у суб'єкта корпоративного права; здійснення корпоративного права в межах, передбачених законом; відсутність правомірного господарського інтересу у здійсненні права та наявність негативних наслідків у вигляді завдання шкоди інтересам товариства.

Законодавче закріплення права на виключення учасника з ТОВ обумовлене юридичною природою ТОВ, пов'язаною з вагомою роллю безпосередньої, особистої участі осіб у ТОВ [5, с. 99–100]. Відповідно до ст. 64 Закону України «Про господарські товариства» учасника ТОВ, який систематично не виконує або неналежним чином виконує обов'язки, або перешкоджає своїми діями досягненню цілей товариства, може бути виключено з товариства на основі рі-

шення, за яке проголосували учасники, що володіють у сукупності більш як 50 відсотками загальної кількості голосів учасників товариства.

Редакція ст. 64 Закону України «Про господарські товариства» зазнала багато критичних зауважень з приводу свого занадто загального, неконкретного характеру. У той же час прихильники такої редакції зазначають, що за своєю суттю правова конструкція виключення учасника передбачає використання оціночних понять, що робить її більш гнучкою [8, с. 35]. Як результат, склалося декілька підходів до тлумачення норми про виключення учасника.

Відповідно до першого підходу конструкція виключення розглядається як міра, що дозволяє усунути зі складу товариства особу, яка своїми діями (бездіяльністю) в якості учасника товариства робить неможливою діяльність товариства або істотно її ускладнює [8, с. 35]. Особливістю цього підходу є те, що виключення учасника можливе лише у зв'язку із діями (бездіяльністю), що здійснюються особою в якості учасника. На думку В. М. Кравчука, поняття обов'язків слід тлумачити у вузькому значенні. До обов'язків, за невиконання яких учасника може бути виключено з товариства, слід віднести лише ті, які безпосередньо пов'язані з участю в товаристві і впливають з корпоративних правовідносин. Слід враховувати, що за невиконання різних за своєю природою обов'язків настає різна юридична відповідальність. Так, за невиконання трудових обов'язків ця відповідальність є дисциплінарною й матеріальною, за невиконання цивільних — майнова, а за невиконання корпоративних обов'язків — корпоративна [2, с. 262]. Аналогічну позицію підтримує С. Бурлаков [1, с. 20]. У постанові Вишого господарського суду України від 23.06.2010 р. у справі № 6/104/09 зазначено, що виключення позивача з числа учасників ТОВ у зв'язку з тим, що він не з'являвся на роботі, будучи директором цього товариства, не є невиконанням ним своїх обов'язків як учасника товариства, а відноситься до невиконання посадовою особою (директором) своїх обов'язків [13].

Прибічники другого підходу підставою для виключення учасника з ТОВ вважають порушення обов'язку діяти в інтересах товариства, незалежно від якості, в якій учасник виступав. Останнім часом тенденція до більш розширеного тлумачення норми про виключення учасника посилюється, що знаходить своє відображення і в судовій практиці. Зокрема, судова практика

Російської Федерації йде шляхом, коли під дію норми про виключення учасника з товариства підпадають учасники, котрі здійснюють функції одноособового виконавчого органа, діють від імені товариства на підставі довіреності тощо. Більш того, серед діянь учасників, котрі можуть спричинити їх виключення із товариства, зазначаються завдання учасником шкоди товариству, голосування учасника з питань порядку денного загальних зборів, систематичне ухилення від участі в загальних зборах, звернення учасника до державних, у тому числі правоохоронних, органів з неправдивою інформацією тощо (Інформаційний лист Президії Вищого арбітражного суду Російської Федерації від 24.05.2012 р. № 151 «Огляд практики розгляду арбітражними судами спорів, пов'язаних із виключенням учасника із товариства з обмеженою відповідальністю»).

В юридичній літературі досить активно обговорюється питання співвідношення дій, що є підставою для виключення учасника з ТОВ, та дій, що мають ознаки зловживання правом. З цього приводу С. Д. Радченко зазначає, що схожість між цими діями проявляється в тому, що вони полягають у здійсненні уповноваженою особою своїх суб'єктивних прав в розрізі з її інтересами, а між нормами про зловживання правом і виключення учасника з ТОВ — в тому, що вони діють на майбутній час, їх дія носить превентивний характер, а не відновлювальний [9, с. 173]. Основна відмінність між досліджуваними діями полягає в їх характері. Слід підтримати висновок С. Д. Радченка про те, що диспозиція норми про виключення учасника передбачає бездіяльність, а в якості зловживання правом можуть бути кваліфіковані лише дії зі зловживання правом [9, с. 173]. Відповідно, поведінка учасника у вигляді систематичного невиконання або виконання неналежним чином обов'язків не може розглядатись у формі зловживання правом, оскільки зловживання правом можливе лише при здійсненні права. В якості зловживання правом можуть розглядатися дії учасника, котрі перешкоджають досягненню цілей товариства. Інша відмінність пов'язана із наслідками зазначених дій. Основним наслідком зловживання правом є те, що суд може зобов'язати особу припинити зловживання своїми правами. На думку С. Д. Радченка, наслідки дій, котрі є підставою для виключення учасника — припинення корпоративних прав, можна розглядати як єдиний прямо названий випадок припинен-

ня права внаслідок зловживання ним [9, с. 173—174]. Крім того, у разі виключення учасника чинне українське законодавство покладає на ТОВ додаткові майнові зобов'язання, що аналогічні тим, які виникають у разі добровільного виходу учасника із товариства.

Слід зазначити, що зловживання правом може бути допущено лише особою, якій це право належить, тобто особою, що діє в якості учасника товариства. Як було проаналізовано вище, санкція у вигляді припинення корпоративних відносин може бути застосована й до учасника, котрий в рамках спірної поведінки виступав в іншій якості, зокрема, як директор або представник.

В юридичній науці існує позиція, підтримана російським вченим Д. В. Голлобовим, відповідно до якої виключення учасника з товариства є спеціальною санкцією за зловживання правами учасника [6, с. 20]. Вбачається, що зазначена позиція потребує уточнення. Наявність відмінностей між діями, що є підставою для виключення учасника з ТОВ, та діями, що мають ознаки зловживання правом, у частині статусу осіб, характеру та наслідків таких дій свідчить про неможливість їх ототожнення. У формі зловживання правом може бути виражена лише частина диспозиції ст. 64 Закону України «Про господарські товариства», що передбачає «перешкоджання своїми діями досягненню цілей товариства». Відповідно, учасник, який зловживає своїми корпоративними правами, чим перешкоджає досягненню цілей товариства, може бути виключений зі складу учасників на підставі ст. 64 «Про господарські товариства».

Іншу позицію висловлює Х. Г. Колінчук, наголошуючи, що зловживання правом, зокрема, неучасть у зборах учасників, не може бути підставою для виключення учасника з ТОВ, навіть за наявності перешкоджання такою поведінкою досягнення цілей товариства (адже участь в управлінні не є обов'язком, а також неучасть не можна розглядати як дію). Як варіант запобігання зловживанню своїми правами Х. Г. Колінчук пропонує розглянути надання статутом сили обов'язку дотримання кодексу корпоративної етики товариства, в якому закріпити заборону зловживання правами з метою завдання шкоди товариству та/або іншим учасникам. Тоді можна застосувати при допущенні зазначеної поведінки учасника норму ч. 1 ст. 64 Закону України «Про господарські товариства» й виключити його зі складу товариства за невиконання обов'язку дотримання правил корпо-

ративної етики [7, с. 119]. Вбачається, що запропонований механізм призводить до того, що підставою для виключення учасника з ТОВ можна вважати будь-яке порушення положень кодексу корпоративної етики, що є неприпустимим.

Судова практика з цього приводу досить суперечлива. Так, судові органи вказують на необхідність розмежування наслідків зловживання правом і підстав для виключення учасника. Зокрема, в постанові Вищого господарського суду України від 22.01.2008 р. у справі № 2-1680/05 зазначено, що, встановивши факт зловживання правом учасником товариства шляхом систематичної неучасті у загальних зборах товариства, суд вправі застосувати наслідки, передбачені ч. 6 ст. 13 ЦК України — зобов'язати особу припинити зловживання своїми правами шляхом зобов'язання взяти участь у загальних зборах учасників товариства. Таким чином, припинення зловживання правом буде полягати саме у зобов'язанні учасника взяти участь у загальних зборах товариства, а не виключенні його за рішенням суду з товариства, що означало б неконституційне позбавлення учасника права власності на частку у статутному капіталі товариства [14].

Однак відомі випадки, коли місцеві господарські суди підтримували позицію про те, що зловживання корпоративними правами є підставою для виключення учасника з ТОВ. Зокрема, рішенням господарського суду Закарпатської області від 20.01.2011 р. у справі № 18/157 визнано правомірним виключення учасника з товариства, оскільки було встановлено зловживання учасником наявним у нього правом участі в товаристві, що полягає в необхідності брати участь у загальних зборах учасників, вирішувати питання діяльності товариства і прийняття важливих рішень щодо здійснення господарської діяльності, що сприяло б нормальній діяльності товариства та досягненню ним статутних цілей [15].

Слід зазначити, що право на виключення учасника є суб'єктивним корпоративним правом, яким теж можна зловживати. Існуючий порядок виключення учасника з ТОВ характеризується рядом особливостей, які негативно впливають на захист учасників ТОВ від зловживання цим правом, зокрема, це відсутність вичерпного переліку підстав для виключення та позасудовий порядок виключення.

Щодо переліку підстав для виключення учасника з ТОВ, чинне законодавство не визна-

чає, що слід вважати систематичним невиконанням чи неналежним виконанням учасником ТОВ обов'язків або перешкоджання своїми діями досягненню цілей ТОВ. Відповідно до листа Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 12.05.2003 р. № 2859 «Про розгляд листа № 991 [щодо невиконання чи неналежного виконання учасником ТОВ обов'язків]», з огляду на теорію права, саме невиконання чи неналежне виконання учасником ТОВ обов'язків, передбачених ст. 11 Закону України «Про господарські товариства» та (або) установчими документами, вчинене (допущене) учасником товариства три чи більше разів, може бути підставою для виключення його зі складу учасників ТОВ.

Згідно з ч. 2 ст. 117 ЦК України учасники господарського товариства можуть також мати інші обов'язки, встановлені установчим документом товариства та законом. На практиці господарські товариства самостійно визначають підстави для виключення учасника з ТОВ у статуті, що може призвести до позбавлення від небажаного учасника шляхом зловживання правом. В якості приклада несумлінного використання зазначеного права можна навести рішення господарського суду Тернопільської області від 12.05.2009 р. у справі № 9/28-596 (12/64-1264 (1/18-1475) про виключення учасника з ТОВ. При вирішенні спірної ситуації судом встановлено, що статут товариства додатково встановлював зобов'язання учасників брати участь у господарській діяльності товариства, сумлінно працювати і виконувати свої обов'язки, сприяти успішній діяльності товариства, дотримуватись трудової й виконавської дисципліни, підвищувати свою кваліфікацію, не допускати безгосподарності й недбайливого ставлення до своїх обов'язків [16]. Виходить, що непідвищення кваліфікації учасником або несумлінна праця є підставою для його виключення з товариства? Справедливість цього твердження викликає серйозні сумніви.

На думку В. М. Кравчука, неможливість розширення підстав виключення є однією з гарантій охорони корпоративних прав учасників товариства. В іншому випадку можна було б корегувати зміст установчих документів у тій частині, що стосується підстав виключення, під конкретного небажаного учасника лише з наміром припинити його участь [2, с. 275]. Вбачається, що запровадження вичерпного переліку підстав для виключення учасника не об-

межить гнучкий оціночний характер механізму виключення учасника з ТОВ, проте гарантуватиме захист учасників від потенційного зловживання та певну стабільність їх участі у ТОВ.

Щодо порядку виключення учасника, слід зазначити, що відповідно до чинного законодавства вирішення питання про виключення учасника ТОВ передано на власний розсуд товариства. Проте переважна більшість рішень про виключення учасників з ТОВ оскаржується в суді. Про це свідчить лист Верховного Суду України від 01.08.2007 р. «Практика розгляду судами корпоративних спорів», за даними якого спори, пов'язані з виключенням учасника з товариства, зокрема, за позовами з вимогою про визнання недійсними рішень зборів ТОВ про таке виключення, є одним з найбільш поширених видів корпоративних спорів.

Оскільки підстави для виключення учасника мають оціночний характер, вирішення питання про виключення учасника з ТОВ потребує об'єктивної, незалежної оцінки. Ініціююча сторона корпоративного конфлікту, яка захищена у виключенні учасника, не може неупереджено підійти до вирішення цього питання. Саме всебічний, повний і об'єктивний судовий порядок розгляду питання про виключення учасника з ТОВ забезпечить належну оцінку спірної ситуації. Крім того, учаснику (особливо мажоритарному), який, зловживаючи правом, ініціює виключення іншого учасника, набагато легше реалізувати свої наміри в рамках товариства через рішення загальних зборів. На практиці такі загальні збори можуть проводитись з порушенням прав виключених учасників, наприклад, без належного повідомлення про проведення зборів, що істотно ускладнює подальший розгляд спору. Звернення до суду має ризик викриття справжніх намірів особи, що зловживає правом, потребує впевненості у правоті своєї позиції, певних часових, матеріальних витрат. Таким чином, судовий порядок виключення учасників з ТОВ може стримати амбіції несумлінного учасника, котрий має намір здійснити зловживання правом на виключення.

На думку В. М. Кравчука, фактично товариство може виключити учасника без достатніх підстав, а він потім змушений витратити багато зусиль і часу для відновлення своїх прав у судовому порядку. Врешті, питання про правомірність виключення все одно остаточно вирішується судом. Судовий порядок виключення міг би бути важливою гарантією охорони прав учас-

ників товариств від безпідставного виключення [2, с. 286–287]. Тому вбачається, що запровадження в Україні судового порядку вирішення питання про виключення учасника з ТОВ забезпечить захист від зловживання правом на виключення учасника з ТОВ.

На сьогодні судовий порядок виключення учасника застосовується в Російській Федерації та Республіці Білорусь. Відповідно до ст. 10 Закону Російської Федерації «Про товариства з обмеженою відповідальністю» від 08.02.1998 р. № 14-ФЗ і ст. 103 Закону Республіки Білорусь «Про господарські товариства» від 09.12.1992 р. № 2020-ХІІ виключення учасника з ТОВ можливе лише в судовому порядку на вимогу учасників, сукупна частка яких складає не менше 10 % статутного капіталу товариства.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що норми права, які закріплюють підстави виключення учасника з ТОВ і принцип неприпустимості зловживання цивільним правом, безперечно, мають тісний правовий зв'язок. У формі зловживання корпоративним правом може розглядатися поведінка учасника ТОВ у вигляді перешкоджання своїми діями досягненню цілей товариства. Тому учасника, котрий зловживає своїм корпоративним правом, чим перешкоджає досягненню цілей товариства, може бути виключено з товариства з обмеженою відповідальністю на підставі ст. 64 Закону України «Про господарські товариства».

Право на виключення учасника з ТОВ, як суб'єктивне корпоративне право, також може виступати об'єктом зловживання. З метою захисту прав учасників ТОВ і недопущення зловживання правом на виключення учасника необхідно встановити вичерпний, нормативно закріплений перелік підстав для виключення учасника з ТОВ і запровадити судовий порядок виключення учасника з ТОВ.

Подальше дослідження вчення про зловживання правом відкриває нові перспективи вдосконалення інституту виключення учасника з товариства.

Список використаної літератури

1. Бурлаков С. Виключення учасника зі складу учасників товариства з обмеженою відповідальністю / С. Бурлаков // Актуальні питання цивільного та господарського права. — 2009. — № 3. — С. 12–20.
2. Кравчук В. М. Припинення корпоративних правовідносин в господарських товариствах :

дис. ... док-ра юрид. наук : 12.00.03 / Володимир Миколайович Кравчук. — Л., 2009. — 430 с.

3. Томчишен С. В. Виключення учасника із товариства з обмеженою відповідальністю: проблемні питання визначення повноважності загальних зборів та умов дійсності їх рішення / С. В. Томчишен // Актуальні питання цивільного та господарського права. — 2009. — № 3. — С. 82–93.

4. Кузнецова Л. В. Исключение участника из общества с ограниченной ответственностью: практика применения действующего законодательства / Л. В. Кузнецова. — М. : Юстицинформ, 2008. — 159 с.

5. Корпоративное право : учебник для студентов вузов, обучающихся по направлению «Юриспруденция» / [отв. ред. И. С. Шиткина]. — М. : Волтерс Клувер, 2007. — 648 с.

6. Гололобов Д. В. Акционерное общество против акционера: противодействие корпоративному шантажу / Д. В. Гололобов. — М. : Юстицинформ, 2004. — 320 с.

7. Колінчук Х. Г. Заборона зловживання правом у корпоративних відносинах / Х. Г. Колінчук // Наукові записки. — 2007. — Т. 64. Юридичні науки. — С. 115–120.

8. Кузнецов А. А. Исключение участника из общества с ограниченной ответственностью / А. А. Кузнецов // Вестник Высшего арбитражного суда Российской Федерации. — 2011. — № 10. — С. 34–43.

9. Радченко С. Д. Злоупотребление правом в гражданском праве России / С. Д. Радченко. — М. : Волтерс Клувер, 2008. — 224 с.

10. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. — М. : Статут, 2001. — 411 с.

11. Здійснення та захист корпоративних прав в Україні (цивільно-правові аспекти) : монографія / за заг. ред. В. В. Луця. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. — 320 с.

12. Вінник О. М. Деякі аспекти вдосконалення правового регулювання корпоративних відносин / О. М. Вінник // Вісник господарського судочинства. — 2008. — № 1. — С. 118–125.

13. Постанова Вищого господарського суду України від 23.06.2010 р. у справі № 6/104/09 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

14. Постанова Вищого господарського суду України від 22.01.2008 р. у справі № 2-1680/05 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

15. Рішення господарського суду Закарпатської області від 20.01.2011 р. у справі № 18/157 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

16. Рішення господарського суду Тернопільської області від 12.05.2009 р. у справі № 9/28-596 (12/64-1264 (1/18-1475) [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2012 р.